

Revisió d'una vella troballa: el tresoret fatimita d'es Migjorn Gran (Menorca)

BERNAT MOLL

INTRODUCCIÓ

La presència de moneda fatimita, en particular la plata encunyada, a les seques de Ifriqiya, és habitual en els conjunts monetaris o tresorets de moneda califal, en especial en els datats a finals del califat i a les primeres taifes.

Dins d'un mateix conjunt, les dates de les monedes fatimites i de les andalusines són força coincidents, cosa que indicaria una relació constant entre ambdós mons (C. Martínez Salvador, 1990, p. 140-141).

El motiu principal d'aquest transvasament de moneda, fins i tot en circumstàncies d'un clar enfrontament entre omeies i fatimites, seria la demanda constant de plata per part d'al-Àndalus, atès que el seu sistema monetari es basava en la plata, mentre que el fatimita es basava en l'or i s'encunyava la plata en petites quantitats com a moneda fraccionària. El numerari fatimita desapareix d'al-Àndalus arran del transllat fatimita a Egipte i el rebutjament dels Zirís de Ifriqiya de la seva sobirania; a partir del 441/1049, les seques occidentals (al Manşūriya, al Maḥdiyya i Şiqillīya) cessen la seva activitat (C. Martínez Salvador, 1990, p. 139).

La proporció de moneda fatimita en els conjunts monetaris andalusins és variable, però sempre és minoritària. En el conjunt d'Almoradí, la proporció de moneda d'aquesta procedència és del 15,85 %, essent aquest el major percentatge de totes les troballes de moneda de plata (C. Domènech Belda, 1991, p. 69 i 94).

En els conjunts de moneda d'or, les proporcions poden ésser més altes, però tampoc superen el 50 % (C. Martínez Salvador, 1990, p. 136).

Així doncs, un conjunt monetari format exclusivament per moneda fatimita se-

ria un cas excepcional, sense paral·lels coneguts fins ara. Amb tota probabilitat aquest és el cas de la troballa realitzada a es Migjorn Gran,¹ població de Menorca, entorn de l'any 1866, troballa que donà a conèixer Rafael Oleo i Quadrado en la seva obra *Historia de la Isla de Menorca* (t. II, Ciutadella, 1876). Per redactar l'apartat que ell anomena «Antigüedades», Óleo utilitzà, en algun cas reproduint-les literalment, les notes i observacions de dos aficionats a la arqueologia i coleccionistes d'antiguitats amb els quals tenia gran amistat: Josep Pons i Soler i Gaspar Jordi Saura i Carreres; per una estranya casualitat, aquests dos personatges, que eren cunyats, tingueren a les seves mans els dos conjunts monetaris islàmics més importants trobats mai a Menorca, puix que Pons i Soler fou el propietari i gairebé l'autor material de la troballa de Binissaid (1875). La nota de Gaspar J. Saura diu el següent:

Hace unos diez años que un amigo me facilitó unas trescientas monedas encontradas en las inmediaciones del pueblo de San Cristóbal (distrito de Mercadal). Si dichoso me creí con tal adquisición más embarazado me encontré cuando vi que eran árabes, cuyos caracteres no comprendí y sólo hallé una de Aragón muy gastada que tal vez fuera de Carlos I: es del tamaño de media peseta antigua, a corta diferencia, de plata. Las árabes son de distinto tamaño, también de plata la mayor parte, variando su peso entre media peseta y medio real o menos todavía. Las demás son formadas de liga de dicho metal y cobre muy usada por los árabes en sus monedas. Casi todas son circulares, o tienden a serlo y las otras formas polígonos irregulares. Todas las que me han sido descifradas son de los emires de Egipto, y de los siglos IX, X y XI, como se ve en las descripciones siguientes [...].

(R. Óleo i Quadrado, 1876, II, p. 434).

Com hem vist, Saura no sabia àrab, de manera que, per tal de saber a qui corresponien les monedes, n'envià alguns exemplars a persones de fora de l'illa (Juan de Tro i Hortolano, de Madrid, i Mr. Puiggarí, oficial francès, amb qui contactà amb l'ajuda de Francesc Martorell i Penya, de Barcelona).

Saura dona la traducció de sis monedes feta pels personatges que hem citat; sembla evident que degué formar dos lots iguals d'acord amb l'aspecte extern de les monedes, perquè els resultats obtinguts són coincidents i ens permeten identificar amb certes garanties les peces en qüestió (Óleo i Quadrado, *op. cit.*, p. 434-435). La descripció de les monedes, sobre la qual tornarem en el seu moment, fou recollida a «Hallazgos monetarios» com [...] un tesoro de monedas de plata fatimíes -unas trescientas- de los siglos IX a XI; algunas del califa Almoiz, del año de la Hégira 635 (975 de JC) [*sic*] (F. Mateu Llopis, 1955, p. 135-136). M. Barceló cita una moneda d'aquest conjunt com pertanyent a al Mansur Abu Tahir Isma'il (334-

1. El nom oficial d'aquesta població era, des de la seva fundació, Sant Cristòfol, però popularment sempre s'ha conegut com es Migjorn Gran, atesa la seva situació geogràfica dins Menorca; en l'actualitat el nom popular és també l'oficial.

341/945-952), assenyalant que el tresoret fou amagat almenys després del regnat de Al Hakim (386-411/996-1020) (M. Barceló, 1984, p. 38 i nota 28).

El dubte sobre si la totalitat o almenys la major part del conjunt estava format per moneda fatimita crec que el podem donar per resolt en sentit afirmatiu, així com la sort que corregué, en haver tingut coneixement de l'existència de dues breus notes escrites per A. Campaner adreçades a Gaspar J. Saura, procedents sens dubte del seu arxiu.² La primera d'elles està datada a Palma de Mallorca el 4 de juny de 1878:

Sr. Dn. Gaspar Saura
Ciudadela

Muy Sr. mío y amigo de mi mayor distinción: a mi vuelta de París he tenido la honra de ser visitado por su Sr. hermano de V. Dn. Marcos, quien me ha entregado su muy grata del 25 de abril y el paquete de monedas halladas en esa isla hace algunos años para su examen y clasificación.

*Desde luego puedo asegurar a V. que todas o su gran mayoría son fatimitas de los emires de Egipto de fines del siglo IV y principios del V de la Égira. Regularmente de sólo dos o tres príncipes.*³

Procuraré analizarlas en los términos que V. desea, pero tardaré aún algunos días, pues tengo actualmente algunos quehaceres que requieren toda mi atención y me impiden dedicar a este asunto el tiempo indispensable.

Desde luego agradezco muchísimo el ofrecimiento que me hace de que escoja entre estas piezas las que puedan convenirme, y le aseguro que no abusaré de su generoso ofrecimiento.

La moneda de plata cristiana que viene con las árabes es un real mallorquín de Carlos I, evidentemente mezclado con aquéllas después de su hallazgo.

Agradeceré muchísimo la comunicación de esa inscripción arábiga que yo a mi vez remitiré a Madrid, si viene, para su interpretación.

Hoy tengo el gusto de contestar a una carta de su Sr. cuñado que también llegó a Palma durante mi permanencia en Francia.⁴

Sin más por hoy, celebra esta ocasión para repetirse de V. affmo. amigo.

2. El meu agraïment a Manuel León Mercadal per haver-me donat a conèixer aquests documents.

3. El subratllat és nostre.

4. Campaner es refereix a Pons i Soler; amb tota probabilitat en aquest viatge posà a les seves mans el tresoret de Binissaid.

La segona nota està datada a Palma de Mallorca el 2 de juny de 1879:

Sr. D. Gaspar J. Saura
Ciudadela

Muy estimado Sr. mío:

Yo he sido el perezoso en dar a V. las gracias más expresivas por las *moneditas*⁵ que permitió que tomara del hallazgo de Fatimitas que se sirvió confiarme pr. su clasificación.

Recíbalas pues ahora y además la expresión sincera de mis deseos de complacerle o serle útil en algo.

Efectivamente he sido electo Juez de Vich adonde pienso marchar el 17 del corriente mes de junio. Es posible que no hubiese aceptado este destino a no hallarme en el escalafón bastante alto y llevando bastantes años de servicio.

Allí y aquí puede disponer de la [ilegible] de su affmo. amigo.

La segona nota és evident que contesta a alguna altra de Saura, on probablement expressava el seu agraïment a Campaner per haver-li classificat les monedes; malauradament no s'ha localitzat la carta que indubtablement degué remetre Campaner amb el resultat de les seves investigacions, com tampoc apareixen les monedes que aquest va retornar a Saura, malgrat les indagacions que hem fet amb els seus hereus.

Campaner mai no publicà res sobre aquestes monedes; cal suposar que ajornaria qualsevol estudi en profunditat a fi de concentrar-se en l'estudi del conjunt de Binissaid i en la publicació de la seva *Numismàtica Balear*, apareguda precisament el 1879. No obstant, les observacions que fa sobre la composició del conjunt, força coherents amb les dades que apareixen a Óleo i Quadrado, creiem que són d'un gran valor per venir precisament d'un bon coneixedor de la numismàtica islàmica.

Únicament hem de lamentar que les peces que Campaner incorporà a la seva col·lecció seguiren el destí d'aquesta; a l'igual que bona part del tresoret de Binissaid, probablement avui es troben a la col·lecció de l'American Numismatic Society.

Tot i que amb les dades de què disposem és certament arriscat treure conclusions, som de l'opinió que hom pot aprofitar les informacions contingudes a l'obra d'Óleo i Quadrado, de manera que podem tenir una idea del que devia ésser el tresoret.

5. El subratllat és nostre.

EL LLOC DE LA TROBALLA

La informació referent a això és poc aclaridora: «[...] en las inmediaciones del pueblo de San Cristóbal [...]». Aquesta població es fundà al segle XVIII en terrenys de la propietat anomenada Binicodrell, originalment una finca de gran extensió que abraçava una part important de l'actual terme municipal d'es Migjorn Gran. En les immediates rodalies del casc urbà hom ha identificat diferents assentaments amb una presència important de ceràmica musulmana: el topònim tal volta es podria identificar amb els Banū Gatīl/Qatīl assentats a Dènia (Benicadell) (M. Barceló, 1984, p. 133-134).

LA COMPOSICIÓ DEL TRESORET

Com hem assenyalat abans, disposem de les descripcions de sis monedes, probablement representatives del conjunt:

a) Les descripcions de J. Tro y Hortolano (Óleo i Quadrado, *op. cit.*, p. 434-435):

Núm. 1: «En una de las orlas dice: “El Iman Abdallah Vanalih el Mansur Abu Aly”. En el centro: “[...] príncipe de los creyentes”. En la otra orla: “No hay más deidad que Dios único”. En el centro: “Mahoma es el profeta de Dios”, “Aly el amigo de Dios”».

Núm. 2: «”No hay más deidad que Dios, Mahoma es el enviado de Dios y Aly el amigo de Dios”. En otro círculo: “El Iman el Moez Billah, príncipe de los creyentes”. Tiene recortado el borde esta moneda y le faltan otros dos letreros circulares.»

Núm. 3: «En uno de los centros: “El Moez Ledin Allah príncipe de los creyentes”. En la circunferencia mayor del mismo lado: “Invita el Iman Moez al culto del único del Eterno”. En el otro centro: “No hay más deidad que Dios, Mahoma es el único enviado de Dios y Aly el amigo de Dios”. Dentro del otro círculo mayor de este lado está muy borrado».

b) Les descripcions de Puiggarí (Óleo i Quadrado, *op. cit.*, p. 435-436):

Núm. 1: «Anverso: “Mahoma es el enviado de Dios; Aly es el amigo de Dios”. Primer círculo: “No hay más Dios que Alhá, no hay otro asociado”. 2.º círculo: “Mahoma es el apóstol de Dios, que le ha enviado con la dirección y la ley de la verdad, para enseñar a sobre toda ley, a pesar de los asociantes”. Reverso: “El Hakem-be-amr Illah, comandante de los creyentes”. Primer círculo: “El Iman servi-

dor de Dios y su amigo El Mansour Abou Aly”. 2.º círculo: “En el nombre de Dios ha sido acuñada en [...]”».

Núm. 2: «Anverso, círculo interior: “No hay más Dios que Alhá. Mahoma es el enviado de Dios. Aly es el mejor de los elegidos de Dios”. Círculo exterior: como la del núm. 1. “Mahoma es el apóstol, etc.”. Reverso, círculo interior: “El Iman el Azyz-b-Yllah, jefe de los creyentes, servidor de Dios y su amigo”. Círculo exterior: indicación del lugar y de la data gastado. Sobre una de las piezas se distinguen las palabras: “En nombre de Dios ha sido acuñada [...] tres cientos [...]”».

Núm. 3: «Anverso, primer círculo: “No hay más Dios que Alhá. Mahoma es el enviado de Dios”. 2.º círculo: “Aly es el más excelente de los mandatarios y el mejor Vizir de los enviados”. 3.º círculo: como la del núm. 1. “Mahoma es el apóstol, etc.”. Reverso, primer círculo: “El Moez-le-dyn Illah, jefe de los creyentes”. 2.º círculo: “El Iman Moez invita al culto del Dios eterno”. 3.º círculo: “En el nombre de Dios ha sido acuñado este dirhem”. (falta lo demás)».

Al Mu'izz lidīn Allāh (Abū Tamīm Mu'ad) (341-365/952-975)

Puiggarí núm. 3:

IA

1a orla (interior) missió profètica.

2a orla:

علي افضل الوصيين و وزير خير المرسلين

3a orla: missió profètica.

IIA

1a orla (interior):

المعز لدين الله امير المؤمنين

2a orla:

دعوا الامام معد حيد الاله الصمد

3a orla:

بسم الله ضرب هذا الدرهم ...

Referències: BM, 49; Lavoix, 129-131; Miles, 74-75.

Tro y Hortolano núm. 3:

IA

1a orla (interior) missió profètica i

و علي و لي الله

2a orla: molt esborrada.

IIA

1a orla: com l'anterior.

2a orla: com l'anterior.

Referències: no les hem trobades; sembla que hi manca la tercera orla. Les referències que hem trobat corresponen a peces encunyades a les seques d'al Mansūriyya i d'al Mahdiyya.

Al 'Azīz bi Allāh (Abū Manṣū Nizar) (365-386/975-996)

Puiggarí núm. 2:

IA

1a orla (interior): missió profètica i

علي خير صفوة الله

2a orla: missió profètica.

IIA

1a orla:

الامام العزيز بالله امير المومنين. ع. ب. الله و وليه

2a orla: gastada.

Referències: BM, 72; Miles, 116 a 120. Corresponen a peces encunyades a Al Manṣūrīya.

Tro y Hortolano núm. 2:

IA

1a orla: missió profètica i

و علي ولي الله

IIA

1a orla:

الامام العزيز بالله امير المومنين

Observacions: Tro y Hortolano descriu aquesta moneda com pertanyent a «el Moez Billah», cosa que constitueix un error clar, explicable per la similitud de les grafies àrabs dels noms Mu' izz i 'Azīz.

Moneda força retallada, com observa Tro y Hortolano, quan diu que hi manquen dues llegendes circulars.

Referències: ?

Al Ḥākim bi Amr Allāh (Abū 'Alī al Mansūr) (386-411/996-1020)

Puiggarí núm. 1:

IA:

محمد رسول الله
علي ولي الله

1a orla (interior): professió de fe musulmana.

2a orla: missió profètica.

IIA:

الحاكم بأمر الله
أمير المؤمنين

1a orla:

الإمام عبد الله ووليه المنصور أبو علي

2a orla:

بسم الله ضرب هذا...

Referències: BM, 105; Lavoix, 211 a 214; es desconeix la seca.

Tro y Hortolano núm. 1:

IA i 1a orla com l'anterior; mancat, però, la 2a orla.

IIA i 1a orla com l'anterior; hi manca la primera línia de la llegenda de IIA, així com la 2a orla.

Com es pot observar, hi ha dues monedes de cada califa, cosa que ens reafirma en la nostra hipòtesi que es tracta d'una mostra representativa de la composició del tresoret.

Els inconvenients habituals que es presenten en l'estudi d'aquestes monedes, derivats del retall de les llegendes exteriors que dificulten o impedeixen determinar la seca i la data, també hi són presents en el nostre cas i no és possible disposar de cap informació segura referent a això.

Val la pena remarcar la cronologia relativament curta del conjunt, en tractar-se de peces encunyades per tres califes que regnaren successivament.

Pel que fa a la metrologia, Saura indica la heterogeneïtat del conjunt, fent referència a les diferents formes, i quant al pes, assenyala que es trobava entre «media peseta» i «medio real o menos todavía»; en aquell moment, mitja pesseta pesava 2,5 g, i el mig real 0,625 g. Aquests pesos corresponen amb notable aproximació

a la metrologia del dirham fatimita, amb un pes teòric de 2.8-3 g (J. Pellicer i Bru, 1988, p. 114) i real de 2,60 g, i es coneixen fraccions de 1/2, 1/4, 1/8 i 1/16; a les troballes andalusies abunden els mitjos i els quarts de dirham (1,40 i 0,75 g respectivament) (C. Martínez Salvador, 1990, p. 135).

CONCLUSIONS

Amb totes les reserves que es deriven de coneixement força parcial que tenim del conjunt, podem considerar que estava constituït per encunyacions dels califes Al Mu'izz, Al 'Azīz i Al Ḥākīm, com es dedueix de les descripcions citades, a més del comentari de Campaner de que corresponien a «dos o tres príncipes». La cronologia de les peces s'extén, per tant, entre els anys 341-411/952-1020 i es degué formar en temps d'Al Ḥākīm (386-411/996-1020); no és possible una major precisió cronològica, atesa la manca de dates a les monedes. El mateix podem dir de les seques, que no obstant molt probablement serien les de Ifriqiya. Pel que fa a la metrologia, sembla evident que majoritàriament es tractava de fraccions de dirham (Campaner parla de «moneditas»).

Una revisió de les troballes de moneda fatimita a al-Àndalus mostra que és freqüent la presència de fraccions de dirham dels tres califes citats (J. Pellicer, 1988, p. 114), fins i tot dins d'un mateix conjunt (C. Domènech Belda, 1991, p. 70-74).

En conseqüència, el conjunt d'es Migjorn Gran seria en aquests aspectes semblant als de la península; com ja hem assenyalat, la seva singularitat és la presència exclusiva o almenys majoritària de moneda fatimita. Com a la resta d'al-Àndalus, a les Balears circulava aquest numerari: a Menorca tenim documentada la troballa d'un mig dirham d'Al Zāhir (411-427/1020-1035) (B. Moll, 1994, p. 28 i 47), mentre que d'Eivissa coneixem dues fraccions de dirham d'Al 'Azīz i d'Al Zāhir (F. Retamero, 1995, p. 41).

Al tresoret de Binissaid hi havia una significativa presència de moneda califal coetània: encunyacions d'Ḥisām II (380 a 401), Sulayman (404), així com d'Alī b. Hammūd (408) (A. Campaner, 1879, p. 255), cosa que sembla indicar que no hi havia inconvenients a l'arribada de moneda califal a l'illa. Curiosament, no consta que al conjunt de Binissaid hi hagués moneda fatimita, però, atès el coneixement incomplet que tenim de la troballa, no podem estar segurs d'aquest extrem.

En conclusió, és raonable suposar que el tresoret fatimit fou reunit al nord d'Àfrica, puix que d'altra manera no s'explica l'absència de numerari omeia, i d'algun manera arribà a Menorca. És possible que les Illes Orientals actuessin com a escala en el flux de numerari fatimita que tindria com a destí la península; quant a això és significatiu el mapa de les troballes de moneda fatimita, situades en gran part en una línia imaginària que uniria Còrdoba i Dènia (C. Domènech Belda, 1991, p. 89), com també ho és la troballa de Lorca, formada per fraccions de dir-

ham d'Al Ḥākīm i Al Zahir, i, majoritàriament, dirham de la taifa d'Almeria (Banu Sumadih) (A. Bofarull i Comenge, 1985, p. 183-189), dades que potser ens assenyalen les principals vies d'entrada d'aquestes monedes a al-Àndalus.

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ PERELLÓ, M. (1984): «Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'Al Zhuri», *Sobre Mayurqa*, p. 35-53.
- BOFARULL I COMENGE, A. (1985): «Una troballa de monedes àrabs a Lorca». *Acta Numismàtica*, 15, p. 183-189.
- DOMÈNECH BELDA, C. (1991): «El hallazgo de dirhames califales de Almoradí (Alacant)». *Estudis Numismàtics Valencians*, núm. 6.
- LANE POOLE, S. (1879): *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, t. iv (BM a les referències).
- LAVOIX, H. (1887-1891): *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*.
- MARTÍNEZ SALVADOR, C. (1990): «Moneda fatimí en hallazgos peninsulares», *Gaceta Numismática*, 97-98, p. 135-141.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1955), «Hallazgos monetarios. xii. Numario Hispánico, núm. 777.
- MILES, G. C. (1951): «Fatimid Coins». *ANS Numismatic Notes and Monographs*, núm. 121.
- MOLL MERCADAL, B. (1994), «Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la Menorca musulmana». *Meloussa*, 3, p. 25-68. També a *Acta Numismàtica*, 26, 1996, p. 81-138.
- ÓLEO I QUADRADO, R. (1876), *Historia de la isla de Menorca*, t. II.
- PELLICER I BRU, J. (1988), *Al Andalus. Las fuentes y la numismática*.
- RETAMERO, F. (1995): «Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa». *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, núm. 34.